



دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده الهیات

پایان نامه

جهت أخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته الهیات گرایش تاریخ و تمدن ملل اسلامی

عنوان :

تأثیر عوامل اقتصادی بر تحولات سیاسی خلافت عباسی (۲۳۲-۳۳۴هـ.ق)

استاد راهنما:

خانم دکتر ندا گلجانی مقدم

استاد مشاور:

آقای دکتر سید احمد رضا خضری

دانشجو:

نیره قاسمی دولت آبادی

اسفند ماه، ۱۳۹۰



Alzahra University

Faculty of theology, Tendency, history and civilization of Islamic nations

Titel of thesis

The influence of economic factors on the political evolution of Abbasid caliphate

(۲۳۲-۳۳۴)

Theis Advisor

Dr. Neda moghadam

Theis Reader

Dr. Ahmad reza khezrie

By

Nayereh ghasemi dolat abadie

March- ۲۰۱۲

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۵	فصل اول- کلیات.....
۵	۱-۱- طرح مسأله.....
۶	۲-۱-سؤالات پژوهش.....
۷	۳-۱- فرضیات پژوهش.....
۸	۴- ۱-تحدید واژه های پژوهش.....
۹	۵-۱- پیشینه تحقیق.....
۱۵	۶-۱- بررسی و نقد منابع
۲۱	فصل دوم- مروری بر اوضاع مالی و اداری دوره دوم خلافت عباسی
۲۲	۱-۲- اوضاع مالی خلافت عباسی.....
۲۳	۲-۱-۱-۲- درآمدهای اصلی
۲۳	۲-۱-۱-۱-۲- رکن زراعت.....
۲۸	۲-۱-۱-۲- رکن تجارت.....
۳۰	۲-۱-۱-۲- رکن صنعت.....
۳۱	۲-۱-۲- درآمدهای فرعی.....
۳۲	۲-۱-۲-۱- مالیات بر ارث.....
۳۴	۲-۲-۱-۲- عوارض گمرکی.....
۳۴	۳-۲-۱-۲- مالیات بر مستغلات.....
۳۵	۲-۲- نهادهای مالی و اداری خلافت عباسی

۳۶ ۲-۲-۱- نهادهای مالی دوره دوم
۳۶ ۲-۲-۱-۱- دیوان خراج
۳۸ ۲-۲-۱-۲- دیوان بیت المال
۳۹ ۲-۲-۱-۳- دیوان نفقات
۳۹ ۲-۲-۱-۴- دیوان جهیز
۴۰ ۲-۲-۲- نهادهای اداری دوره دوم
۴۰ ۲-۲-۱- دیوان جیش
۴۲ ۲-۲-۲- دیوان برید
۴۴ ۲-۲-۳- دیوان مصادرات
۴۵ ۲-۳- مناصب اداری دوره دوم عباسی
۴۵ ۲-۳-۱- منصب وزرات
۴۷ ۲-۳-۲- منصب کتابت
۴۷ ۲-۳-۳- منصب حجابت
۴۸ ۲-۳-۴- عناوین سپاهیان لشکر
۵۲ فصل سوم - تأثیرات عوامل اقتصادی بر رفتار خلفاء و سرداران ترک
۵۳ ۳-۱- تأثیر عوامل اقتصادی بر رفتار خلفاء
۵۴ ۳-۱-۱- المتوکل علی الله
۵۴ ۳-۱-۱-۱- تأثیر عامل اقتصاد در ایجاد رخدادهای سیاسی در زمان متوکل
۵۷ ۳-۱-۱-۲- اسرافکاریهای متوکل
۵۹ ۳-۱-۱-۳- سرکشی قوم بجه
۶۱ ۳-۱-۱-۴- قتل متوکل

- ۶۲ ۳-۱-۱-۲-المستعین بالله
- ۶۲ ۳-۱-۱-۲-اقدامات مستعین
- ۶۴ ۳-۱-۱-۳-المعتز بالله
- ۶۴ ۳-۱-۱-۳-نحوه خلافت رسیدن معتز بالله
- ۶۵ ۳-۱-۱-۳-برخورد معتز با سرداران ترک
- ۶۷ ۳-۱-۱-۳-قیام اسماعیل بن یوسف
- ۶۸ ۳-۱-۱-۳-جریان خلع معتز بالله
- ۷۰ ۳-۱-۱-۴-المهتدی بالله
- ۷۰ ۳-۱-۱-۴-اقدامات مهتدی در دربار
- ۷۰ ۳-۱-۱-۴-کارهای صالح بن وصیف و مقابله گری موسی بن بغا
- ۷۴ ۳-۱-۱-۴-خلع و قتل مهتدی
- ۷۶ ۳-۱-۱-۵-المعتمد علی الله
- ۷۶ ۳-۱-۱-۵-سرکشی های ایجاد شده از جانب رجال دولتی
- ۷۷ ۳-۱-۱-۵-درگیری کارگزاران در ایالت فارس
- ۷۹ ۳-۱-۱-۵-تنش میان موفق و ابن طولون
- ۸۱ ۳-۱-۱-۶-المعتضد بالله
- ۸۲ ۳-۱-۱-۶-اقدامات معتضد در مصادره اموال
- ۸۳ ۳-۱-۱-۶-وقایع سیاسی دوران معتضد بالله
- ۸۴ ۳-۱-۱-۶-ابن جصاص تاجر
- ۸۶ ۳-۱-۱-۷-المکتفی بالله
- ۸۷ ۳-۱-۱-۷-قتل زکریه بن مهرویه قرمطی

- ۹۰ ۳-۱-۱-۸-المقتدر بالله
- ۹۱ ۳-۱-۱-۸-۱-خلع مقتدر از جانب درباریان
- ۹۴ ۳-۱-۱-۸-۲-آشوبها و سرکشیهای رجال دولت علیه خلیفه مقتدر
- ۹۹ ۳-۱-۱-۸-۳-سوء استفاده مالی برخی درباریان
- ۱۰۲ ۳-۱-۱-۸-۴-برآمدن حسین بن بریدی
- ۱۰۳ ۳-۱-۱-۸-۵-درآمدهای مالی زمان مقتدر بالله
- ۱۰۵ ۳-۱-۱-۸-۶-جریان قتل مقتدر بالله
- ۱۰۸ ۳-۱-۱-۹-القاھر بالله
- ۱۰۹ ۳-۱-۱-۹-۱-برخورد رجال دربار در تصرف اموال
- ۱۱۰ ۳-۱-۱-۹-۲-مخالفت مونس و رجال دربار با خلیفه
- ۱۱۳ ۳-۱-۱-۱۰-الراضی بالله
- ۱۱۴ ۳-۱-۱-۱۰-۱-اقدامات ابن مقله
- ۱۱۵ ۳-۱-۱-۱۰-۲-رابطه عامل اقتصاد با حوادث سیاسی دوران راضی
- ۱۲۰ ۳-۱-۱-۱۰-۳-سوء استفاده مالی دوران راضی
- ۱۲۱ ۳-۱-۱-۱۰-۴-وضعیت وزارت زمان راضی
- ۱۲۳ ۳-۱-۱-۱۱-المتقی لله و اتفاقات زمان خلیفه
- ۱۲۵ ۳-۱-۱-۱۲-المستکفی بالله
- ۱۲۷ ۳-۲-تأثیر عوامل اقتصادی بر اعمال سرداران ترک
- ۱۲۸ ۳-۲-۱-ایتناخ ترک
- ۱۲۹ ۳-۲-۲-باغر ترک
- ۱۳۰ ۳-۲-۳-اتامش ترک

۱۳۱ ۳-۲-۴- وصیف ترک
۱۳۲ ۳-۲-۵- صالح بن وصیف
۱۳۴ ۳-۲-۶- مونس خادم
۱۳۸ فصل چهارم- تأثیر عوامل اقتصادی بر رفتار زنان و وزیران دربار عباسی
۱۳۸ ۴-۱- اعمال زنان دربار عباسی
۱۳۹ ۴-۱-۱- ریا مادر المستعین
۱۳۹ ۴-۱-۲- قبیحه مادر المعتز
۱۴۱ ۴-۱-۳- شغب یا سیده مادر المقتدر
۱۴۲ ۴-۱-۴- ثمل قهرمانه
۱۴۲ ۴-۱-۵- ام موسی قهرمانه
۱۴۳ ۴-۱-۶- علم قهرمانه
۱۴۴ ۴-۲- تأثیر عوامل اقتصادی بر رفتار وزراء و روش آنان در برداشت اموال
۱۴۵ ۴-۲-۱- محمد بن عبدالملک الزیات
۱۴۷ ۴-۲-۲- ابوصالح عبدالله بن محمد بن یزداد
۱۴۷ ۴-۲-۳- ابوالحسن بن فرات
۱۵۳ ۴-۲-۴- حامد بن عباس
۱۵۵ ۴-۲-۵- ابوعلی محمد بن عبیدالله یحیی بن خاقان
۱۵۸ ۴-۲-۶- ابوعلی محمد بن مقله
۱۵۹ ۴-۲-۷- ابوالحسن علی بن عیسی
۱۶۱ ۴-۲-۸- حسین بن قاسم بن عبیدالله
۱۶۳ ۴-۲-۹- ابو العباس خصبی

۱۶۵ ۳-۴- تأثیر عوامل اقتصادی در شکل گیری منصب امیر الامرای
۱۶۶ ۱-۳-۴- ابوبکر بن محمد بن رائق
۱۷۰ ۲-۳-۴- بجم
۱۷۲ ۳-۳-۴- توزون
۱۷۶ فصل پنجم - تأثیر شرایط مالی بر ایجاد قیام های دوره ی دوم عباسی
۱۷۷ ۱-۵- تأثیر عوامل مالی بر قیام یحیی بن عمر
۱۷۹ ۲-۵- تأثیر عوامل مالی بر قیام و حکمرانی حسن بن زید علوی
۱۸۴ ۳-۵- تأثیر عوامل مالی بر آشوب مردم علیه عاملان مالیات و خراج
۱۸۴ ۱-۳-۵- شورش مردم حمص علیه کارگزار خراج
۱۸۵ ۲-۳-۵- شورش مردم موصل علیه اذکوتکین
۱۸۶ ۴-۵- شورش مردم بغداد و سپاه علیه ترکان
۱۸۷ ۱-۴-۵- شورش مردم دوران المستعین علیه ترکان
۱۸۸ ۲-۴-۵- شورش مردم و سپاه در زمان المعتز بالله
۱۹۰ ۳-۴-۵- شورش مردم علیه سپاه محمد بن اوس بلخی
۱۹۲ ۴-۴-۵- شورش مردم در دوران المعتمد علی الله
۱۹۲ ۵-۴-۵- اقدامات سپاه مصافیه در دوران المقتدر
۱۹۵ ۵-۵- تأثیر عوامل اقتصادی بر قیام صاحب الزنج
۲۰۲ ۶-۵- تأثیر عوامل مالی در اقدامات یعقوب بن لیث صفار علیه دولت عباسی
۲۰۶ ۷-۵- تأثیر عوامل مالی بر قیام ابوسعید و ابوطاهر جنابی
۲۱۱ ۸-۵- تأثیر عوامل اقتصادی در شکل گیری دولت بویهیان
۲۱۷ نتیجه گیری

۲۲۲	کتابنامه
۲۲۹	پیوست ۱
۲۳۱	پیوست ۲
۲۴۰	پیوست ۳

کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به دانشگاه الزهراء است.

تقدیر و تشکر:

حال که مجال فرصت داده شد، بر خود لازم می دانم تا از زحمات بی دریغ استاد گرانقدر خانم دکتر مقدم که در طول مدت سپری شده کمک های شایان بر بنده حقیر مبذول داشتند، تشکر می نمایم و همین طور از استاد عزیزم آقای دکتر خضری با وجود مشغله بسیار بر منت نهاده و در این راه من را مساعدت نمودند نیز تشکر می نمایم.

از دوست عزیزم خانم زینب حسینی که من را در این پژوهش یاری نمودند نیز، تشکر می نمایم.

تقدیم به :

دستاور و تحقیق به عمل آمده خویش را به مادر عزیزم که با
محبت و لطفش همیشه مدد رسان من بوده و با سخنانش گرمی
بخش دل من بوده صمیمانه تقدیم می نمایم.

چکیده :

خلافت عباسیان در میانه ی سالهای ۲۳۲ تا ۳۳۴ هجری قمری که به دوره دوم حکومت عباسیان و نفوذ ترکان شهرت دارد، ما را با شورشهای مداوم سپاهیان و گاه مردم علیه خلفاء که ناشی از اعمال خلفاء و درباریان و زنان در استفاده ی بی رویه از اموال و نادیده انگاشتن آنان بود، روبرو می سازد. حوادث مختلف و وقایع پیش آمده در داخل دربار فرصتی برای اشخاصی که قصد براندازی حکومت عباسیان و شکل گیری حکومت مستقل را داشتند ایجاد نمود و به آنان کمک کرد تا حکومتی در قلمرو عباسیان ایجاد کنند. علاوه بر آن، قیام هایی از طرف گروه هایی نظیر زنگیان و قرمطیان که از ضعف خلفای عباسی نشأت گرفته بود مدتها خلفاء را به خود مشغول داشته و به نوعی دیگر جامعه را به سوی نابسامانی کشانید.

وقایع پیش آمده در بطن جامعه عباسی ما را بر آن داشت تا برای پیگیری حوادث موجود، به این مسئله که؛ عوامل اقتصادی چه تأثیری بر تحولات سیاسی خلافت عباسی در دوره دوم داشته است، بپردازیم و درصدد رسیدن به جوابی قابل توجه باشیم.

در این روند آشنایی با نهادها و نظامهای مالی و اداری و عایدات بیت المال که از طریق درآمدهای اصلی و فرعی وارد قلمرو عباسیان می شد، ضروری به نظر می رسد. هر چند این دوران ما را از مساعد بودن اوضاع اقتصادی آگاه می نماید اما حضور اشخاص سودجو و فرصت طلبی همچون وزیران، کاتبان، حاجبان و درکنار آنان زنان درباری که به دخالت در امور دربار می پرداختند، خلیفه را در اداره امور ناتوان تر می کرد و بدین گونه راه چپاول بیشتر برای آنان بازمی شد. به وجود آمدن و استقلال حکومتهای کوچک و بزرگی چون صفاریان، علویان، بویهیان، بریدیان، حمدانیان و... در سطح جامعه و دخالت مستقیم آنان در کارهای ایالات و املاک و گاه بیت المال نشان از ضعف خلافت عباسی داشت و شورشهای مداوم سپاهیان در گرفتن مواجب و حقوق که به دلیل نگرانی از بحران مالی جامعه بود، گاه به عزل و قتل خلیفه می انجامید و این امور موجب آشفتگی و بحران بیشتر خلافت عباسی می شد.

در این پژوهش تلاش شده است تا مسائل و حوادث پیش آمده را به صورت مرحله به مرحله دنبال و به شیوه توصیفی و تحلیلی مورد موشکافی قرارگیرد. رهاورد تلاشهای انجام شده در این راه شناخت بحرانهای گاه و بی گاه بر اثر عوامل اقتصادی بود که موجد آشوبها و قیامها علیه رجال دولت نظیر؛ خلفاء، سرداران ترک، وزیران و امیرالامرایان و همچنین زنان و ندیمه هایشان گردید که به قصد کسب منفعت بیشتر از هیچ عملی مضایقه نکرده و در مجموع باعث اضمحلال و سقوط جامعه عباسی گردیدند.

کلید واژگان: عباسیان، دوره دوم عباسی، عوامل اقتصادی، تحولات سیاسی، سرداران ترک، وزیران عباسی

مقدمه :

تاریخ خلفای عباسی از زمان دعوت علنی تا تشکیل حکومت و توجه اولیه ای که از سوی اقشار جامعه بدان شد نشان دهنده ی اقتدار خلفای آن در جامعه بود. با نگاهی به وضعیت دوره اول حکومت عباسیان، به وضوح به شکوه و عظمت خلفاء در این دوره پی برده می شود اما این وضعیت هم دیری نپایید و به سوی انحطاط و سقوط پیش رفت. چنانچه با کسب اطلاع از منابع قدیم و جدید می توان از تغییراتی که در اوضاع و احوال جامعه آن روزگار پدید آمده بود، آگاهی یافت.

منابع تاریخی و تمدنی نشان دهنده این واقعیت هستند که تمام حکومت های اسلامی از آغاز تشکیل تا زمان سقوط کوشش می کردند تا با روی کار آوردن مردان کارآمد و سیاست مدار حکومت خود را حفظ کنند اما این امر همیشه استمرار نمی یافت، چرا که وقایع نشان دهنده آن هستند که بسیاری از حکومت ها به دلیل وجود افراد بی مسئولیت و نالایق رو به ضعف و انحلال گذاشتند. دولت عباسی مصداق بارز همین نوع حکومت ها بود که در آن خلفاء با سپردن امور حکومتی به رجال بی کفایت و خائن دربار، خود را از سیاست کنار کشیده و به خوش گذرانی و تجمل پرستی سرگرم می شدند و در نتیجه ی آن، جامعه درباری با فساد عجین می شد. در این پژوهش درصدد هستیم با مطالعه جامعه عباسی در دوره ی دوم یعنی از سال ۲۳۲ تا ۳۳۴ ق- تأثیر عوامل اقتصادی را بر تحولات و جریانات شکل گرفته در آن عصر مورد بررسی قرار دهیم. از این رو تلاش گردید تا با جستجو و تحقیق در مورد اوضاع اقتصادی و امور اداری در کنار حوادثی که در بطن جامعه ی آن دوره رخ داده است، به یک سؤال اساسی پاسخ داده شود.

در این رابطه سؤال اصلی تحقیق این است که: عوامل اقتصادی چه تأثیری بر تحولات سیاسی

خلافت عباسی در میانه ی سال های ۲۳۲ تا ۳۳۴ ق داشته است؟

به منظور پاسخ گویی به سؤال فوق با مطالعه ی منابع تاریخی، سیاسی و تمدنی و همین طور منابع اقتصادی و جغرافیایی آن دوره، ضمن آشنایی با دوره ی دوم عباسی و نیز حدود و ثغور قلمرو آنها به اوضاع اقتصادی آنان وارد شده و از این طریق تأثیر عوامل اقتصادی بر تحولات و وقایع سیاسی آن دوره را مطالعه و بررسی می نمائیم.

با تعمق و نظارت دقیق در لابه لای مطالب موجود درباره زندگی هر یک از خلفاء و سرداران ترک و هر وزیری که در این دوره به منصب وزارت دست یافته و یا هر شخصی که در این برهه از زمان بر کاری در دربار عباسی گماشته شده بوده است، می توان به علل اصلی تحولات ایجاد شده در این رابطه پی برد. یکی از عوامل مهمی که در این پایان نامه جستجو می شود و نقش مهمی در تحولات رخ داده دارد، عامل اقتصاد است که موجبات پیدایش بسیاری از حوادث و وقایع در بطن جامعه را فراهم کرده است. هنگامی از اقتصاد سخن به میان می آید، اولین عامل وابسته به آن، پول ها، درآمدها و راه های کسب آن است که به ذهن هر انسانی متبادر می شود. این عامل مهم و حیاتی در شکل گیری و شکوفایی همه ی حکومت ها در رأس امور قرار دارد. نکته ای که درباره استفاده از این عامل به میان می آید این است که، اگر به شیوه نادرست و غیر قانونی از آن استفاده شود موجب حوادث جبران ناپذیری در جامعه می شود اما اگر به طور صحیح بهره برداری شود نه تنها همه اقشار جامعه می توانند از آن استفاده کنند، بلکه موجبات سازندگی را فراهم می کند. از این نظریا توجه به فساد اقتصادی در دوره مورد مطالعه و سوء استفاده ی خلفا و ترکان و رجال دربار در استفاده از مال های موجود پی به علت سقوط و زوال حکومت عباسی برده می شود.

بررسی وضعیت اقتصادی و عوامل مربوطه از قبیل؛ زراعت، تجارت، صنعت و... در این دوران به دلیل کمبود منابع، کاری دشوار می باشد، زیرا سه عامل زراعت، تجارت و صنعت در این دوره در نقطه مقابل عامل سیاست قرار گرفته است؛ عواملی که پژوهشگر را تا حدودی سر درگم می کند. لذا پژوهشگر می باید ابتدا در حوزه ی اقتصاد و عواملی که مربوط به آن می شود وارد شده و سپس

از لا به لای منابع تاریخی مطالب مورد نظر خود را یافته و در مورد چگونگی تأثیر آن بر جریانات سیاسی، دیدگاه های خود را بیان نماید.

محدود شدن قلمرو عباسیان منجر به ایجاد مسائلی چون؛ نا امنی از طرف اقشار جامعه، نبود آرامش در راههای بازرگانی، چپاول اموال دولتی از جانب دولتمردان و دستبرد به مایملک رعیت شده است و در مجموع منجر به اختلال کار نظامها و نهادهای موجود در دربار عباسی شد. در کنار اتفاقات پیش آمده، حضور حکومت های مستقل و نیمه مستقل در قلمرو حکومت عباسی و عکس العمل خلفاء با آنها به دست درازی های بیشتر رجال و کارگزاران دولتی و سوءاستفاده آنان در دربار منجر شد؛ از جمله برداشت از بیت المال به نفع خویش، رشوه گیری از زمینداران متنفذ و هر عملی که موجب رسیدن آنها به مال بیشتر می شد. از سوی دیگر زنان و مادران بعضی خلفاء نیز در این میان سر از پای نشناختند و به همراه ندیمه ها (قهرمانه ها)^۱ و غلامان از برداشت مال در خزانه چشم پوشی نکردند. ایشان با یاری وزراء سعی در حکومتداری در جامعه داشتند اما در برابر سرداران ترک یارای مقاومت نداشته و خود را کنار کشیدند.

اکثر خلفاء عباسی در این دوره قدرت خود را به دست رجال دولتی داده و خود سرگرم خوش گذرانی و عیاشی شدند. در بین خلفاء متوکل، مهتدی و معتضد را می توان نام برد که به قصد کم کردن دخالت های ترکان و رجال دربار برآمدند اما آنان در برابر سرداران ترک و سپاهیانشان و توطئه های افراد یارای مقاومت نداشته و هر یک به نحوی اسیر درباریان شدند.

۱- قهرمانه ها: مقام قهرمانگی به مانند وزیر دربار زن و رابطی میان ملکه، وزیر و دبیران و سرداران سپاه بوده است. این مقام به زنانی که در خدمت مادر خلیفه بود داده می شد و بعدها به دیگران منسوب شد. از میان ندیمه ها به ثمل، ام موسی، زیدان و سپس به علم قهرمانه زمان متقی اشاره شده است. (ابن مسکویه، ابو علی، تجارب الامم، تحقیق دکتر ابوالقاسم امامی، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۷۶ش، ۶/ ۱۱۰)

در این دوره با برهم خوردن نظم اقتصادی و سیاسی جامعه، نفوذ خلفای عباسی و آزادی عمل مردم کم شده و همین امر به پدید آمدن آشوبها و قیامهایی از جانب سپاهیان و سپس مردمی که از دست کارگزاران به تنگ آمده بودند، شد. از جمله ی این قیامها؛ قیام یحیی بن عمر در کوفه، شورش صاحب الزنج در بصره و نواحی اطراف آن، شورش قرمطیان به رهبری ابوسعید جنابی و سپس ابوطاهر جنابی در هجر، قیام یعقوب لیث صفاری در سیستان و فارس و قیامهایی دیگر را می توان ذکر کرد که در طول دو قرن خلفا را به خود سرگرم کرد و نقطه عطفی برای تشکیل حکومت های مستقل و نیمه مستقل در جامعه عباسی شد.

در دوره عباسیان و تأثیر عامل اقتصاد بر تحولات سیاسی بسیار قابل توجه بود، لذا در این پژوهش ابتدا به بررسی نهادهای اقتصادی دوره عباسیان در سال های ۲۳۲ تا ۳۳۴ هـ ق یعنی از دوره زمامداری متوکل علی الله تا مستکفی بالله و سپس به تحولات سیاسی ناشی از همین عامل پرداخته شده است. در این راستا پژوهش حاضر از پنج فصل به همراه بخشهای مجزا تشکیل شده است که به شرح ذیل می باشد:

فصل اول: به عنوان کلیات در برگیرنده ی طرح مسأله، سؤالات پژوهش، فرضیات، تحدید واژگان تحقیق، پیشینه تحقیق، و سپس بررسی منابع مورد استفاده می باشد.

فصل دوم: اوضاع مالی و اداری خلافت عباسی در دوره دوم را مورد بررسی قرار می دهد.

فصل سوم: به بررسی تأثیر عوامل اقتصادی بر رفتار خلفا و سرداران ترک اختصاص دارد.

فصل چهارم: به بررسی تأثیر عوامل اقتصادی بر اعمال زنان و وزیران در دربار عباسی پرداخته می شود.

فصل پنجم: تأثیر عوامل اقتصادی بر ایجاد قیامها و شورشها در دوره دوم در این فصل مورد بررسی قرار می گیرد.

در فصول ایراد شده سعی بر آن بوده است تا نهایت بضاعت پژوهشگر در آن آورده شود و امید است که حق مطلب در آن ادا شده باشد، هر چند که این پژوهش به اینجا ختم نشده و مقدمه ای برای کاوشهای عمیق تر و گسترده ترمی باشد، تا جایی که این موضوع رهاوردی برای حال و آینده ما داشته باشد.

۱- فصل اول: کلیات

۱-۱- طرح مسأله:

فضای حکومتی عباسیان با فراز و نشیب های بسیار همراه بوده است و می توان آن را به چهار دوره ی مختلف یعنی؛ دوره شکوفایی و پیشرفت، دوره نفوذ ترکان، دوره تسلط آل بویه و دوره انحطاط و انقراض توسط مغولان تقسیم کرد. سیطره قلمرو عباسیان در دوره دوم که به نفوذ ترکان شهرت دارد، ما را از وجود املاک و زمینهای مزروع در ایالات ایران، بین النهرین، شبه جزیره عربستان، آسیای صغیر و شمال آفریقا، که برای آنان درآمد زا بوده و عواید بسیار به همراه داشت، آگاه می کند.

توجه نگارنده در این پژوهش دوره دوم می باشد ولی صرفاً ترکان و قدرتشان نپرداخته بلکه به تأثیر عامل اقتصاد بر وقوع تحولات سیاسی در این دوره توجه نشان داده است. مسائل به وجود آمده در ذهن نگارنده که موجب توجه به آن شده عبارت بودند از: بحران های مالی و اقتصادی عباسیان در این دوره و نقش افراد خاص در ایجاد آن؛ جایگاه خلفاء و رابطه ی عامل اقتصاد با نفوذ سرداران ترک و سپاهیانشان که به تبع دخالتهای شدید آنان عزل و قتل و نصب خلفا صورت می پذیرفت؛ نقش عامل اقتصاد در بروز رفتارهای کارگزاران، وزراء، کاتبان و زنان درباری؛ و نیز تأثیر عامل اقتصاد بر قیامها ی دوره ی دوم عباسی، که بر این اساس سؤالات پژوهش شکل گرفت.

۱-۲- سؤالات پژوهش:

با توجه به دغدغه ی اصلی مسئله که تأثیر عوامل اقتصادی بر تحولات سیاسی دوره ی دوم عباسی بوده است سؤال اصلی پژوهش حاضر عبارت است از: